

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' פדן

מרחשון תשל"ז

מחזור כח, קונטרס א (רע"א)

מקודש לחול

לקט שני ממאמריו העממיים בענייני לשון

של

רפאל ויס ז"ל

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

לקט זה הוא המשכו של הלקט, "שימושי לשון מן הימים
ההם בזמן הזה", שיצא ב"לשוננו לעם", קונטרס
רס"א-רס"ב במרחשון-כסלו תשל"ו.

בהתקנת הקונטרס לדפוס סייעה נורית רייך.

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִצְבּוֹ בְּנוֹ מִשֶּׁה ז"ל

עד שהחלה פריצתן של חומות המסורת בתקופת ההשכלה, היה ההני הדתי היסוד והמוקד בחיי היהודים. גילויי הויה זו, עבודת הקודש בבית המקדש או בבית הפנסת ומחוצה לו, הטביעו את חותמם גם על שיחת חולין, ולא רק של תלמידי חכמים. גם מושכי בשבט סופר של ה"השכלה", וכן אנשי עט החדשים והחדשים ומחיי הלשון — אף אלה שהיו יריביה של ההויה הדתית — לא הסתפקו בפסוקי המקרא ובמאמרי חז"ל, אלא גם פנו אל דברי התפילה והפיוט, אל ספרי הפוסקים ואל המנהגים הדתיים של העם כדי למצוא את החומר ההיולי ליצירת עולמם הרוחני או להעשרת אוצר המלים של העברית. ואולם רובם המכריע — כמו אחדים מכותבי "שירי חול" ויוצרי חידודים בימי-הביניים — במצאם את ה"רימון", שנתבקש להם לעיצוב הרגשותיהם ומחשבותיהם או לטיבוע ביטוי חדש לשפה, זרקו תוכו ו"אכלו" קליפתו. כך נתהוותה התופעה שיש בעברית, וחילון שמה. היינו: "מחללים" פינוי, ביטוי מסוים והופכים אותו מקודש לחול. מלים וניבים המשמשים במקורותינו הקדומים לעניין שבקדושה מקבלים הוראה חילונית.

המצאות אלה יש מהן שאינן מצויות אלא בגינתו הפרטית

של ממציאן, יש שהן מטבעות עוברים לסופר, אבל יש שנעשו קניין רשות הרבים. ניקח כאן מעט דוגמות, דוקא מאותם חידודים וחידושים, שנקלטו בלשון הדיוט, או שאינם זרים לאוזנו של הציבור הרחב. חילון זה מתבטא בשתי דרכים: א. שימוש בדפוס־לשון, שנתקדשו במשך דורות הרבה, אגב שינוי קטן, אך מהותי, של הצורה המקורית; ב. שימוש (I) במלים, בביטויים, (II) בניבים בהוראה שונה מן המקורית.

א.

לפי האוירה החילונית, השורה כיום בחברה, אנו משנים מן המטבע, שטבעו הקדמונים לתחום הקודש. למשל, הפתוב בדברי הנביא: "לא בחיל ולא בלח, פי אם פרוחי — אמר ה' צבאות" (זכרי' ד, ו), בימינו אמרת־פנף בזה הלשון: "לא בחיל ולא בכוח, פי אם פרוח". פיוצא בו: "לא על הלחם לבדו יחיה האדם, פי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם" (דברים ח, ג), חוזר והולך בנאומי דורנו: "לא על הלחם לבדו יחיה האדם", היינו בהשמטת חלקו העיקרי, היגדו החיובי של הפסוק. — לפי בעל המזמור: "מי ימלל גבורות ה'" (תהלים קו, ב); ואילו אנו שרים: "מי ימלל גבורות ישראל". ואם אטימולוגיה מסורתית פירשה את השם מעבי פראשי־תבות של הפסוק: "מי קמכה באלים י'" (שמות טו, יא), נתן לו עסקן ציוני את האינטרפרטציה: "מי כמוך בעמים ישראל"¹.

1. עפ"י מאמרו של ע"א סימון, האם עוד יהודים אנחנו? לוח הארץ,

— הנוסח של "הזכרת נשמות", "יזכור אלהים", מופיע באזכרות הרשמיות על חללי השואה ומלחמות עצמאותנו וקיומנו: "יזכור עם ישראל".

אכן בדוגמות אלה וכאלה המקור והשימוש בו מתפחשים. בכל זאת יש לציין, שלתופעות אלה של חילון יפה פוחו של הפלל, שקבע מ' גן על חלק מן המלים, שאמנם נתערטלו "מהילת קדושתן בעבר", אך "נטלו עמהן מתחום הקודש מטען אמוציונלי של עילאיות והרגשת כבוד ושגב"². שכן מה שנאמר במקור על ה', מובע בשינוי על העם או על רוחניות. שינויים אלה נגררים אחרי שינוי-ערכין, שחל בחיינו החברתיים.

ואולם קיימות גם אמרות בעלות תוכן חילוני, שנוצרו ע"י שינוי ממטבעות של ההגות הדתית, והן חידודים בלבד, בלי כל רוממות. למשל, האמרה על העצל ביישוב כפרי: "אין הוא שייך לאומרים: 'אשרי העם יודעי טורייה'" (ראה מ' האלטר, המימרה בכפר, תש"ז, עמ' 8), נוצרה מן הפסוק בתהלים פט, טז, הנאמר בבית-הכנסת בראש-השנה אחרי "תקיעות דמיושב": "אשרי העם יודעי תרועה" וגו'. — בפיוט "ונתנה תקף" של תפילת מוסף לימים-נזירים נאמר על האדם, שהוא "משול כחרס הנשבר", שאין לו תקנה. זהו מקור האמרה "משל כחרס הנשבר" — במובן: אין המשל דומה לנמשל, אין הנידון דומה לראיה (ראה מ' פרנקל, ליקוטי לשון, תשי"ב, עמ' 72 — 73).

2. בין קודש לחול, לשוננו לעם י"ג, תשכ"ב, עמ' 77.

ב.
(I)

באגרון של לשון ימינו יש שמות, ביטויים, שלפנים פינו בהם דברים שבקדושה, ועתה אנו מכנים בהם מושגים חילוניים כתוצאה משינוי הוראתם³, שנגרם ע"י השימוש בהם [1] בדרך השאלה או [2] לפי תוכן השורש.

[1] מקדש נקרא המקום המיועד לעבודת ה' בהקרבת קרבנות. בן-יהודה כותב ב"המבוא" למילונו: "ומה שעמד עתה לפני עיני... הוא לבנות... מקדש להלשון העברית" (עמ' 17). — קודש הקדשים היה במשכן ובמקדש, ואילו לביאליק "הַבְּרָכָה" היא ב"קֹדֶשׁ הַקְּדָשִׁים שְׂבִיעֶר" (הפרכה, כל שירי..., 1957, עמ' שפב). — בביטוי קודש קדשים — פינוי לדבר הנחשב לקדוש ביותר, כגון לחם הפנים (ויקרא כד, ט), או כל גבולות המקדש (יחזקאל מג, יב), או ספר שיר השירים (ידים ג, ה) — מתאר ח' תורן את יחס אביו אל שירי יל"ג: הם "היו בשבילו קודש קדשים" (בית אבא, תשי"ח, עמ' 46), היינו אהובים ביותר. — יחזקאל מבטיח לגולים בשם ה': "ואהי להם למקדש מעט" (יא, טז); ובמקדש מעט זה ראה ר' יצחק "בתי פנסיות ובתי מדרשות שבבבל", ור' אלעזר: "בית רבינו [רש"י: "רב"] שבבבל" (מגילה כט ע"א). אך מתקופת ההשפלה מציינים במונח זה מקום-התייחדות. לפי יל"ג, למשל: "בנה כל אחד ואחד מישראל במה לעצמו ומקדש מעט

3. על מלים, שהועברו מתחום הקודש לתחום החול, ראה מ' גן, שם, עמ' 67-77, וי' אבינרי, כיבושי העברית בדורנו, 1946, עמ' 22-25.

בבתי נפשו" (כל כתבי... פרוזה, תש"ך, עמ' קנט). — כך מחולנים היום גם שמותיים של אבזרי המקדש וציוני המעשים הקשורים בו. על מזבח נהפך לשם נרדף לביטוי לטובת: החייל הקריב עצמו על מזבח המולדת; או: החוקר הקדיש את חייו על מזבח המדע. וכן גם הפועל הקדיש משמש שלא כמשמעו, אלא במובן: מסר משהו משלו למטרה נשגבה, לדבר החשוב בעיניו, קרוב ללב. כך אומרים, למשל: פלוני הקדיש את ספרו לבניו. בדיבורנו זוהי הפונה של הקריב ושל יתר המונחים מתורת הקרבנות, כגון ב"אחריתו של נצי" לאנטול סטרן — שתורגם לעברית ע"י דב שטוק (=סדן; תש"ד) — הפרק החמישי "מוגש ומוקטר לחקרי מדע ולסיפוכי חיים" (עמ' 72). לשונה של הקדשה זו אף נושאת עליה את חותמו של דבר ה' שבפי מלאכי: "ובכל מקום מקטר מגש לשמי" (א, יא). — לא הרי הקרבן המקורי פהרי הקרבן של ההורים למען ילדיהם או של ביאליק ב"למתנדבים בעם": "כל קרבן — ירצה, כל מפת — נאמנה" (שם, עמ' קו). הצד השווה שבהם הויתור מרצון על דבר יקר או חשוב. אך יש שהיום נאמר קרבן מנקודת־ראותו של המדבר, ולא של מביאו, ואז אין בשימוש כל מטען מוסרי. כגון: פלוני נפל קרבן לתעלולי הנוכלים או להתנגשות מכוניות. — פהונה אינה עוד משרתו של הפוהן במקדש, אלא משרה חשובה כל־שהיא: "תקופת כהונתו של נשיא המדינה תוגבל לשמונה שנים". כמו כן אין התרומה, שהרימו לכוהן כשבית־המקדש היה קיים, דומה לתרומה, שתורמים עתה בכסף או במעשה בתחום המדע, האמנות, בחיי החברה, הפלפלה וכדו'.

מן ההוי הדתי הקיים עד עצם היום הזה חל חילון בדרך
 השאלה בביטוי סוף פסוק, כינויו של המפסיק הגדול ביותר
 מטעמי המקרא, המשמשים גם כסימני ניגון בקריאת התורה
 והנביאים והכתובים. הרי הוא שגור בפינו פשמכון ב': גמר
 עניין, סופו של דבר. פיוצא ב' השם שופר, שתקיעתו היא
 הטקס המרפזי בראש-השנה, משמש ככינוי מושאל לביטאון,
 לדובר רשמי וכדו'. — תקיעה גדולה, התקיעה הממושכת
 בסוף התקיעות בראש-השנה וכן בסיום יום-הכיפורים, מופיעה
 בדיבורנו לומר, כי משהו נעשה בפרסום רב וברעש גדול.
 במקרה זה המרפיב הראשון בא בשימוש המטאפורי והמרפיב
 השני בהוראתו המילולית. — השם שביתה הגזור מן הפועל
 שבת, היינו פסק, חדל לעבוד, מופיע, ראשונה בלשון חז"ל, ושם
 הוא משמש רק בקשר לשבת, ולא רק במובן של ביטול
 מלאכה ("שהוא מצווה על שביתת בהמתו בשבת כמזהו"
 [ירושלמי שבת ה, ב]), אלא גם של עצם קיום מצות השבת
 ("קטן שבא לכפות [את הדלקה בשבת] אין שומעין לו מפני
 ששביתתו עליהן" [שבת טז, ו]), ואף של מקום השהייה בשבת
 ("מי שבא [בערב שבת] בדרך וחשכה לו, והיה מפיר אילן או
 גדר [בתוך אלפיים אמה ממקום הימצאותו], ואמר: שביתתי
 תחתיו" וכו' [עירובין ד, ז]). ניתוק המלה משבת, מפל קדושה,
 כבר נמצא בספרות ימי-הביניים, שבה היא מזרה על הימנעות
 בכלל, ממלאכה ואפילו מדיבור: "ו'ישבת ביום השביעי"
 (בראשית ב, ב), וכי יש יגיעה למעלה או שביתה... ד"א
 'וישבת', ממאי 'וישבת'? ששבת מן הדיבור... ומניין
 שהשתיקה מן הדיבור קרויה שביתה" וכו' (מדרש הגדול

לבראשית ב, ב). על-פי השימוש הניטראלי של שביתה, חדילה מעבודה, טבעו בתקופה של תחיית הלשון את המונח העברי למושג הקרוי בלעז strike, Streik (ראה במילונו של בן-יהודה, עמ' 6847).

הביטוי שאור שפעיסה, שהוא היום ציון מליצי נפוץ לחלק הפעיל ביותר בעניין מסוים, מופר זה זמן רב בין חובשי בית-המדרש ככינוי מושאל ליצר-הרע על-פי מה שאמר לפי מסורת אחת (ברכות יז ע"א) ר' אלכסנדר, אחר שסיים את תפילתו: "ריבון העולמים גלוי וידוע לפניך, שרצוננו לעשות רצונך, ומי מעכב — שאור שפעיסה [רש"י: "יצר הרע שבלבנו המחמיצנו"] ושעבוד מלכות". — השם טוטפת, טטפת מופיע במקרא שלוש פעמים (שמות יג, טז; דברים ו, ח; יא, יח). גיזרוננו והוראתו הראשונית אינם ברורים. בפי חז"ל היא משמשת, הן בריבוי והן ביחיד (טוטפת), ככינוי לקישוט ("ולא [תצא האשה בשבת] בטוטפת" [שבת ו, א]) על המצח ("טוטפת המקפת מאוזן לאוזן" [בבלי שבת נז ע"ב]), ואת המלה בארבעה מקומות הופעתה בתורה דרשו על תפילין של ראש, שבה, בניגוד לתפילין של יד, ארבע הפרשיות "הן ארבע טוטפות" (מכילתא לשמות יג, טז), היינו בארבעה בתיים. במילונו של אבן-שושן מובאת מלה חדשה, טוטף, בהערה "מן טוטפת", כשמו של "נרתיק קטן וקל שמצמידים בטבעת לרגלה של יונה או על גבה להעברת מכתב או כל ידיעה ('פִּתְקִינִים')". לא ידוע לי, מי חידש מלה זו, וגם לא ברור, על-פי מה נקבעה לה הוראה זו³. על-פי דמיון חיצוני כל-שהוא שבין חפץ זה ובין

3א. [טוטף בהוראה זו מובא במילון צה"ל בשתי מהדורותיו ("מונחים

תפילין של ראש? מפני שפתקיונים הוא בנרתיק דוגמת הפרשיות בבתי תפילין של ראש? אם אמנם זהו היסוד להוראת מלה זו, גם טוטף הוא חילון.

על מגילת העצמאות חתמו "לעדות הכרזה זו, במושב מועצת המדינה הזמנית" בתל-אביב, ה' באייר תש"ח, "מתוך ביטחון בצור ישראל". צור ישראל — שהוא כינויו של ה' במקרא (ש"ב כג, ג, ישע' ל, כט) ובתפילת שחרית (נוסח אשפנו) — נבחר כאן בגלל השקפותיהם השונות של חברי מועצת העם, כפי שטען ד' בן-גוריון, פעדותו, בתשובתו לאחד החברים מטעם "אחדות העבודה", א' ציזלינג, שהתנגד לביטוי זה: "שכל אדם ואדם מן הימין ועד השמאל מאמין ב'צור ישראל' בדרכו שלו" (אנציקלופדיה יודאיקה ה', 1971, עמ' 1452). הרי צור ישראל כינוי דתי מופר, אבל בשימושו שלא כמשמעו הוא ניתן להתפרש כמטאפורה גם לכונה אחרת, למושג לא-דתי, כגון "גניוס" האומה או עפ"י תפיסת צור כמטונימיה: חוזקה, עצמתה של האומה.

צבאיים" תשי"ז; "מילון מונחים צבאיים" תשכ"ה). תרגומו האנגלי שם: message cartridge, והגדרתו (תשכ"ה): "נרתיק קטן וקל, הצמוד לרגלה של יונת-דואר או לגפה, להעברת פתקי-מברק (תשי"ז: ... להעברת פתקיונים)". — א' אבן-שושן, ב"המילון החדש" (תשכ"ו), מביא גם הוראה אחרת של טוטף: ציץ, סמל צמוד לפובע או לפגד: "וחובש פובע-שרד צמוד טוטף" (ליסיצקי, מידות 289). ובמשמע זה באה טוטפת במילון בן-יהודה, וז"ל: והשתמשו קצת הסופרים במשמ' ציץ וקישוט על הפובע, cocarde: "הוא היה הראשון אשר חבש הטוטפת הירוקה בכובעו" (דברי ימי עולם לקלמן שולמן 603): "ועל כובעם התנוססה טוטפת חדשה ... " (שם). ובכן, גם טוטפת המקראית באה בשימוש חדש דרך חילון — ע"א.]

[2] דיוכן, מקום מורם, קשור עד תחיית העברית לשפת דיבור עם ההוי הדתי בלבד. ליתר דיוק, הוא היה פינויו של המקום בבית-המקדש בין עזרת ישראל לעזרת הפוהנים, ועליו עמדו הלויים באמרם שירה בשעת הקרבן (ערכין ב, ו) וגם הפוהנים בברכם את העם (שבת קיח ע"ב). מפאן נקרא כך בבית-הפנסת מקום הפוהנים בשעת נשיאת פפיים. בפינו מצינת המלה גם פימה של נואם (למשל, בכנסת) או של מנצח, וגם שולחן, שחנוני מגיש עליו את הסחורה לקונה.

— ריאיון נמנה במשנה עם אותם דברים "שאין להם שיעור" (פאה א, א). על השאלה "מאי הריאיון ? — ר' יוחנן אמר: ראיית פנים בעזרה ; ריש לקיש אמר: ראיית פנים בקרבן" (חגיגה ז ע"א). מכל מקום פלשון חז"ל ריאיון הוא מונח בקשר לעלייה לרגל למקדש. באמרנו היום ריאיון ההוראה היא: אינטריוו. — עלייה לרגל, שהיא בתחילה קיום המצוה "שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך אל [או: "את"] פני האדון ה'" (שמות כג, יז ; לד, כג ; ועוד), מצינת היום את הצעדה. — חגיגה פלשון חז"ל אמנם גם שם נרדף לחג (פסחים ע ע"ב) וגם עשיית חג (ברכות לג ע"ב), אך בעיקר זה שמו של הקרבן, המובא בשלוש הרגלים (מכילתא לשמות יב, יד), ומפאן גם שמה של המסכת, העוסקת בין היתר בהלכות קרבן זה. פלשוננו החדשה חגיגה מסיבה חגיגית, הנערכת לרגל אירוע של שמחה. — מן הפתוב בתורה על היום האחרון של פסח "עצרת לה' אלהיך" (דברים טז, ח), ועל היום האחרון של סופות "עצרת הוא [קרי: היא]" (ויקרא כג, לו), "עצרת תהיה לכם" (במדבר כט, לה) מתבקשת המסקנה, פי המלה עצרת גזורה מן עצ"ר

כלשון סגירה (בראשית טז, ב; כ, יח; דברים יא, יז; מלכים א'
 ח, לה; ישע' סו, ט; ועוד), והמכוון בה: סיומו, חיתומו של
 חג (השוה "עצרת של חג", פכינוי לשמיני עצרת בפסיקתא
 דרב כהנא קצב ע"א). שימוש זה משתקף גם בשימוש חז"ל
 בעצרת כשמו של חג השבועות, כפי שמכנה אותו גם יוספוס
 (ἀσάρθα), מפני שזהו החג המסיים את ימי ספירת
 העומר. בדבר ה' שבפי עמוס "שנאתי מאסתי חגיכם, ולא אריח
 בְּעֶצְרֹתֵיכֶם" (ה, כא), "בעצרתֵיכם" ניתן לפרש עפ"י
 "חגיכם" המקביל לו, ואולי (!) עפ"י "ולא אריח" ניתן גם
 לראות בו רמז לקרבות החגים (?). אך סביר יותר, שיש
 להבינה מעצ"ר כלשון עיפוב (מלכים ב' ד, כד), התעכבות
 במקום, ולכן גם: אספה, בדומה ל"עֲצָרָה" (מלכים ב' י, כ;
 ישע' א, יג; יואל א, יד). הוי אומר "בְּעֶצְרֹתֵיכֶם" —
 באספותֵיכם במקדש. על כל פנים במקורות ידוע על עצרת,
 שהיא בתחום הקודש (אך ראה בהמשך), ואילו אנו מתכוונים
 במלה זו לאספה, פינוס לא-דתי (כגון: עצרת-או"ם) בגלל
 הוצאת המלה לתחום החול (כפי שהופיעה פעם יחידה במקרא,
 בירמ' ט, א: עצרת בוגדים).

המלה מְנוּי אינה מופיעה בספרותנו עד העת החדשה, פי
 אם בקשר לפולחן במקדש. לפי המשנה "הפסח אינו נאכל...
 אלא לְמְנוּיוֹ" (זבחים ה, ח), היינו מנוי הוא מי שקבע מראש
 את השתתפותו באכילת קרבן הפסח, כפתוב: "איש לפי
 אָכְלוֹ תִּכְסּוּ עַל הַשֶּׁה" (שמות יב, ד), המתורגם ע"י אונקלוס:
 "במניין נפשתא... תתמנון על אימרא". בדיבורנו נשתרש
 מנוי בהוראה, שנתן לו בן-יהודה: "מי ששילם סכום קצוב בעד

ספר או עיתון" (מילוננו, בערפן, עמ' 3090). מְנִיָּה, ביתר דיוק, בריבוי מְנִיּוֹת (נחמ' יב, מז; יג, י) או מְנָאוֹת (נחמ' יב, מד) במקרא היא המְנָה המתנה, שהלויים מקבלים מבני ישראל. בן־יהודה ייחד למלה זו הוראה של "החלק שאדם משתתף ולוקח בדבר מסחר וכדו'", (מילוננו, בערפן, עמ' 3096), היינו מה שקרוי בלעז: אֶקְצִיָּה (share באנגלית), ובמובן זה אנו משתמשים במלה זו. — פְּרִיָּה, השם העברי ל"סֶנְדְּבִיץ'", נוצר עפ"י המסופר בהגדה לליל הסדר: "כן עשה ה'לל בזמן שבי־המקדש קיים: היה פֹּרֶךְ פסח מצה ומרור ואוכל ביחד". אגב, ראוי להזכיר, כי עפ"י שמו של "פֹּרֶךְ" זה היצעה למושג זה המלה "הֶלִילִית" (אבינרי, כיבושי העברית בדורנו, עמ' 45), דוגמה לאחד מסוגי השמות הכלליים, שמקורם בשמות פרטיים [ראה לשוננו לעם, רס"א — רס"ב, תשל"ו, עמ' 57 — 60].

כמובן, החילון חל לא רק על מלים וצירופי־מלים המורים על ההוי של בית־המקדש. המלה סידור כמונח הוא ספר הפולל את תפילות היסוד של כל ימות השנה. בדיבורנו היום־יומי שכיחה היא כמונח לא רק במלאכת הדפוס, אלא גם במובן של התקנת דבר, כגון: הסידור הראשון שהעולה מקבל מן הסוכנות. כמו כן מחזור המשמש אמנם כמונח בלשון חז"ל לתקופה שהשמש והירח חוזרים למקומם שיצאו ממנו (ברכות נט ע"ב), אך השגור בפי העם כשמו של ספר התפילות לחגים, בלשוננו הוראתו היא כשורשו: מחזור הדם, — הכספים, — המטבע במדינה, — המים בטבע, — הרצאות וכו'. — פיוצא בו המונח מְנִיָּן, שְׂכונתו הרגילה בעיקר לעשרה יהודים בני־מצוה הדרושים כדי לקיים תפילה

בציבור, מתפֹּן עתה גם ל"קְבוֹרוֹם" כּל-שהוא. — שליח-ציבור לא נקרא לשעבר אלא העומד לפני התיבה בתפילה בציבור (עפ"י ראשי-התיבות הוא מכונה גם ש"ץ). עכשיו הוא פּינּי לעסקן. כֵּךְ כּוֹתב, למשל, א"א ליסיצקי: "ביאליק המשורר הקיבוצי שנעשה שליח-צבור לאומתו, ראה חובה לעצמו... להרחיב תחום שליחותו הציבורית" (פנסת, תש"ך, עמ' 29). בחדשות של "קול ישראל" נמסר, פי הוחלט על פלוני "לבדוק אם הוא ראוי לשמש שליח-ציבור של מפא"י (29.7.63). — מוסף, שם התפילה הבאה כתמורה לקרבן מוסף, אמנם לא מש מלשוננו, אך יש שהמכוון בו למוסף הספרותי והאמנותי של עיתון. — שחרית לשבת לאו דוקא התפילה, הנאמרת בשבת בבוקר, אלא התכנית המשוּדֶרֶת, בבוקרה של שבת ב"קול ישראל". — מעריב, שמה של תפילת הערב, הוא מתש"ז שם העיתון הידוע. ערבית ושחרית משמשים בלשון חז"ל במשמע ערב ובוקר (כגון "קערות שאכל בהן ערבית מדיחן לאכול בהן שחרית" — שפת קיח ע"א), אבל בייחוד שגורים שמות התפילות ערבית, שחרית. בשימוש חילוני שוב מדברים היום על סעודת ערבית או סעודת שחרית, שנערכה לכבודו של אורח רם מעלה. וכן בלשון מטאפורה: "מי שמבלה כּאן את ערבית ימיו ומי שיתחיל כּאן את שחרית ילדותו" (מ' אבידן, "חרות", ערה"ש תשכ"ד). — השם נעילה שגור כּמונח לתפילה ביום-הפיפורים — לפי רב "בנעילת שערי שמים", לפי ר' יוחנן "בנעילת שערי ההיכל" (ירו' ברכות ד, א). בדיבור היום-יומי שלנו המכוון בו: סיום, כּגון: "לקראת טקס

הנעילה, שייערך מחר, נערכה אתמול אחה"צ חזרה כללית" ("חרות", 2.6.64). — תורה במובן תיאוריה או הצד הלימודי במקצוע מסוים — חילון³ הוא הדין בהפטרה ככינוי לדברי סיום, מכיון שבה מכוונה הפרק מספרי הנביאים הנקרא אחרי קריאת התורה בשבת, פחג ובתענית-ציבור. — סדרה במשמעות של סדרה או, כמונח צבאי, של מערכת אימונים, היא בשימושה המקורי בייחוד פרשת השבוע בתורה.

פרשת השבוע וההפטרה נקראות, כאמור, ב"טעמי המקרא". מכינוייהם משתמשים היום באחדים למושגים חילוניים גם עפ"י הוראת שורשיהם. אֶתְנַחְתָּא, המסמנת את סיום הצלע הראשונה של הפסוק — בשפה המדוברת שימושה בהוראת מנוחה. למשל: "אחר אתנחתא קטנה גלש שוב ד"ר גולדמן לבעיות-פנים של הציונות" ("מעריב", 19.3.63). ח' הזו כותב: "דוקא האתנחתא, פה בצינוק, בין גזר הדין לתלייה, נתנה לי את ההכרה הזאת" ("בקולר אחד", תשכ"ג, עמ' 153). — יִרְגָּה או יִרְגָּא בלשון חז"ל ובספרות ימי-הביניים: מדרגה. ואולם זה גם שמו של אחד מ ט ע מ י המקרא, המכוונה כך להיות צורתו מדרגה ($\frac{1}{2}$). היום דרגה בטוי נרדף לשל"ב. — מְנַח גם הוא שמו של אחד מן הטעמים ה"משרתים", היינו המחברים. יציאתו מן ההניח הדתי החלה כשבימי-הביניים הכניסו אותו לרשות היחיד של לשון המדע בהוראה של עיקרון, הנחה, וגם של מספר יסודי

3ב. [אמנם כבר מצאנו במקרא עצמו "תורת העולה", "תורת השלמים", "תורת הצרעת", "תורת הזב" ועוד].

על-יסוד משמעותו של הפועל הונח. בן-יהודה קבע לו מקום גם ברשות הרבים של לשון הדיוט בעשותו אותו למלה המורה על המושג שהופע בימי-הביניים בפיטוי "מלים מלאכותיות", היינו המכונה בלעז "טֶרְמִין" (מילונו בסוף ערך: "לשון", עמ' 2743). לפי ההלכה, מי שבדעתו ללכת בשבת לצורך מצוה יותר מאלפיים אמה (קילומטר בקירוב) ממקום מושבו, עליו להניח בערב שבת במקום שבתוך תחום השבת מזון של שתי סעודות, וע"י כך מותרת לו הליכה של אלפיים אמה משם לכל רוח. מעשה זה נקרא עירוב תחומים. פלשוננו נקלט מונח זה במובן של ערבוב שני תחומים, דברים שונים, בייחוד במשמע שלילי. — "לקַרְנָקֶל" הפורימי (היו) קורין עֲדָלִידַע. מקורו של שם זה בהוי הדתי של פורים. הוא נוצר עפ"י הנאמר בפבלי, מגילה ז ע"ב: "מחייב אינש לבסומי בפוריא עד דלא ידע בין ארור המן לברוך מרדכי". עד שנתייחד לה לחגיגה פורימית זו המונח עֲדָלִידַע — שטובי סופרינו התנגדו לו וראוהו כזר ללשוננו — הוצעו שמות אחרים לה. ביאליק הציע בשעתו: פורה על שם הפלי, שדורכים בו את הענבים לייץ — ש"מצוים" אנו להשתפר ממנו בפורים, וכמובן גם בשל הצלצול הדומה ל"פורים". א' שלונסקי השתמש במלה צהלולה, המורכבת מן "צהלה" ו"הילולה". ועוד שמות שונים ומשונים הוצעו לעניין "עדלדע". בספרו של ד' פרסקי "קול-המועד" (1957) נמצאות הצעות כמו: "אסתרין", "גילפור", "חינגא-פור", "מֶסְכָּה", "פורימיה", "שוישנייה" ועוד ועוד, סך-הכול כשלוש מאות במספר! (עמ' 109 — 116).

גם בהני של יתר החגים יש מלים וביטויים, שפשטו את

הוראתם הקדושה ולבשו הוראה חילונית בעזרת פירושים
כמשמעם. דרך משל, ליל שימורים, שבפיוטים מכונה בו
הלילה הראשון של פסח עפ"י הכתוב: "ליל שְׁמֵרִים הוא
לה' להוציאם מארץ מצרים, הוא הלילה הזה לה' שְׁמֵרִים לכל
בני ישראל לדלתם" (שמות יב, מב). עיון בפסוק מעמיד את
פרשנו לפני שתי שאלות: [א] מהו המכוון כאן במלה
"שְׁמֵרִים"? כידוע משמש הפועל "שמר" בשלוש הוראות
עיקריות: 1. נצר דבר-מה, השגיח על מישהו או משהו מפגיעה
וכדו'; 2. קיים פקודה; 3. המתין. [ב] בחלקו הראשון של הפסוק
נאמר על "ליל שְׁמֵרִים" פי "הוא לה' ", בשני על "הלילה הזה
לה' ": "שְׁמֵרִים לכל בני ישראל לדלתם" — היש בכל
פעם ופעם אותה המשמעות למלה אם לא? תפיסת שימורים
פלשון נצירת דבר-מה בשתי הפעמים מתבטאת בתרגום הארמי
המיוחס ליונתן בן עוזיאל: "ליל נטיר לפורקן הוא מן קדם ה'
למפקא ית עמא בני ישראל דבמצרים וכן למיפרקהון מגלנתהון
לדריהון" (לילה נצור לישועה הוא מלפני ה' להוציא את
העם בני ישראל מארץ מצרים, הוא הלילה נצור ממלאך
חבלה לכל בני ישראל שבמצרים וכן להושיעם מגלותם
לדורותיהם). תרגום זה מושתת על שני מדרשים של הביטוי על
יסוד תפיסה לשונית זו: "לילה המשומר ובא מששת ימי
בראשית", פדרשתו של ר' יהושע (ראש-השנה יא ע"ב); "לילה
המשומר מן המזיקין" פדרשתו של ר' אליעזר (שם) ושל
רב נחמן (פסחים קט ע"ב). כך פירושו של ראב"ע לשְׁמֵרִים
הראשון ("... השם שמרם, ולא יתן המשחית לבוא אל בתיהם
[השוה שמות יב, כג]") ושל רש"י לשני ("משומר ובא מן

המזיקין, כעניין שנא': 'ולא יתן המשחית' וגו' [שם]). כלשון המִתְנָה פירש רשב"ם בשני חלקי הפסוק: "מימות אביהם היה הקב"ה מצפה לזה הלילה... ולישראל הוא ליל שמורים... לכל דורותם, שמצפים לזה הלילה לחוג בו חג הפסח כמשפטיו". זהו הפירוש, שנתן רש"י למלה בהופיעה ראשונה ("שהיה הקב"ה שומר ומצפה לו לקיים הבטחתו להוציאם מארץ מצרים") וכן רמב"ן, שלפיו שְׁמֵרִים בפעם השנייה כמו קיום: "שישמרו אותו ולעבוד בו לפניו באכילת הפסח וזכירת הנסים" וכו'. זוהי פונת המלה כאן גם לפי דברי ראב"ע: "ויש מפרשים אותו פטעם 'שומרי החומות' (שיר-השירים ה, ז), שלא יישנו רק יודו ויספרו גבורת השם בצאתם ממצרים. וככה רמזו חכמינו ז"ל: 'הגיע זמן קריאת שמע של שחרית' (הגדה לליל סדר)". ייחוס המובן של לא ישן, היה ער, לפועל שמר נובע, ככל הנראה, מתפיסתו במובן של קיים, וביתר דיוק, מן ההסבר לשְׁמֵרִים השני המובא בפירושי ראב"ע ורמב"ן. אם המכוון הוא, שבלילה זה יש לקיים את מצוות הפסח, להזכיר את הנסים ולהלל את ה', נמצא, שאין לישון בו.

אגב, מפרשנו האחרונים של פסוקנו אהרליך הוא, שכך מסביר לא רק את שְׁמֵרִים השני, אלא גם את הראשון. וזה לשונו ב"מקרא כפשוטו": "ודע שלשון שמירה עיקרו נופל במי שעניו פקוחות והוא אינו ישן". לאישוש דבריו אלה הוא מצביע על "משמע השורש הזה בערבית". לדעתו "זה ביאור הכתוב: הלילה ההוא היה ליל שְׁמֵרִים לה', כבשר ודם שמוטל עליו לעשות דבר גדול כחצות הלילה והוא יושב ומקיץ ושומר את השעה שלא תעבור עליו והוא

ישן, כן שמר ה' בלילה ההוא להוציא את עמו ממצרים... פנגד שמירתו וזירוזו של ה' בלילה ההוא להוציא את בני ישראל ממצרים הלילה הזה להם ליל שימורים להקיץ ולספר נפלאותיו" (ההטעמה שלי).

בהוי הדתי מצא לו הביטוי מהלכים רק לפי תפיסת שימורים פלשון נצירה. בליל פסח הראשון, הלילה שנשמרים בו בני ישראל לדורותיהם, היה המנהג, שלא סגרו את דלתי הבית, ואין קוראים על המיטה אלא את "שמע", ואין אומרים כמו בשאר הלילות את התפילות הנאמרות כדי להגן מן המזיקין. ליל שימורים נקרא גם הלילה השביעי להולדת הבן, הלילה שלפני המילה, שבו שומרים ליד מיטת הילדת וקוראים בספר הזוהר (ראה י' פָּרָס, מנהגים, ספר פָּרָס, תשכ"א, עמ' 257). ואילו בדיבורנו היום-יומי משמש ליל שימורים לפי תפיסתו בלילה של עירנות, חוסר שינה, שבו נעשית פעילות כל-שהיא. כך נמסר, למשל, על ליל שימורים, שעבר על ראש הממשלה, ש"נאלץ היה לכתוב במשך הלילה" את נאומו ("ידיעות אחרונות", 2.4.63).

לָחֶם עֹנֵי הוּא כִּינּוּי לְמִצּוֹת (דברים טז, ג). אך עפ"י הוראתו הפשוטה של עֹנֵי (דלות) ושימוש של לָחֶם במשמע מזון אנו מדברים על לָחֶם עֹנֵי, כשפונתנו לתזונה בדוחק. — חזונו של יחזקאל (פרק א), שהוא ההפטרה בחג השבועות, מכונה בספרי חז"ל (משנה, חגיגה ב, א; מגילה ד, י) ומאז בספרות ובדיבור (מעשה) מרפבה, בעקבות "האופנים ומעשיהם", הנזכרים ביחז' א, טו, ו"המרפבה", האמורה במל"א ז, לג ובדה"א כח, יח. היום מעשה מרפבה: עניין

מורכב, מסובך. — גם יום הַרְת עולם שבפינו פרי חילון הוא, שכן בראש־השנה, ב"תקיעות דמעומד", נאמר אחרי כל אחת משלוש הברכות המיוחדות: "היום הרת עולם". ע"י השמטת היידוע שבראש היום נשתנה הקשר התחבירי בין היום ובין הרת עולם, וגם המשמעות של הרת נשתנתה. הרת עולם לקוח מדברי ירמ': "וַתְּהִי לִי אִמִּי קִבְרִי וְרַחֲמָה הָרַת עוֹלָם" (כ, יז), ויש שינוי סמנטי כבר בפיוט. באמור הנביא הרת עולם כִּונָתוֹ: מעוברת לנצח בלי ללדת, ואילו הפייטן אומר: היום הולדתו של העולם, וכִּונָתוֹ, שבראש השנה נברא העולם, פאחת הדעות של חז"ל⁴. הוא מביע רעיון זה בעזרת שתי המלים שבכתוב ע"י שימושה המטונימי של הראשונה — הרה = לידה — וע"י השימוש בשנייה בהוראתה המאוחרת: עולם = יקום. ביום הרת עולם שבפינו בא הרה במובן של עתיד ללדת, וכך משמעות הביטוי: יום היסטורי, יום מכריע, גורלי.

בזמן שבית־המקדש היה קיים, היה השעיר, "אשר עלה עליו הגורל לעזאזל" (ויקרא טז, י), משתלח אל המדבר "בד אִישׁ עֵתִי" (שם, כא), היינו המוכן באותה העת. בספרותנו

4. זוהי דעתו של ר' אליעזר: "בתשרי נברא העולם" (ראש השנה י ע"ב) בניגוד לדעתו של ר' יהושע: "בניסן נברא העולם" (שם, יא ע"א). בפסיקתא דרב כהנא "זה היום תחילת מעשיך — בזה יום היה תחילת בריית העולם" (קנ ע"א). ראה עוד ל' גינצבורג, אגדות היהודים ה', תשכ"ו, עמ' 107. כדאי להזכיר את הדרש המובא אצל "בעל הטורים" לבראשית א, א (בדאי אינו מקורי לו): "'בראשית' אותיות א' בתשרי נברא העולם" (השוה עוד ב"ימים נוראים" לש"י עגנון, עמ' ט"ז).

החדשה נמצא איש עתי כביטוי נרדף לעיתונאי. כך פותב, למשל, עגנון: "על כל דבר שבעולם מוצאים שם [בעיתון] איש עתי שמגלה דעתו עליו" (עד הנה, עמ' צ"ד). — במלה הושענא הפותחת את כל משפטי הפיוטים הנאמרים בסופות, תרגם א"ד שפירא ב"פרקי חיי" לא' רובין את S.O.S: "לכל ארבע רוחות העולם נשלחו קריאות הושענא בדרך הטלגרף" (ב' תש"ז, עמ' 212). — הביטוי יומא אריכא, שבלשוננו משמעו תקופה ארוכה, משך זמן רב, לקוח משקלא-וטריא בשאלה ההלכתית: כמה פעמים יש לברך על נטילת לולב ועל הישיבה בסופה? לפי רב יהודה אמר שמואל: "סופה יום אחד", מכיון ש"סופה לא מפסקי לילות מימים — פולהו שבעה פחד יומא אריכא" (סופה מה ע"ב, ביצה ל ע"ב), היינו; שבעת ימי החג נחשבים ליום ארוך אחד. במקורו, אפוא, פשוטו של "יומא אריכא" כמשמעו.

(II)

לא-מעטים הניבים ודפוסים הלשוניים בשפות הדיבור שלנו, שמקורם בהוי הדתי. גם אלה משמשים דרך חילון: [1] בעיקר לפי הוראתם המושאלת; או [2] פעמים הרבה לפי הוראתם המילולית.

[1] אדוניהו בפחדו משלמה "אחז בקרנות המזבח" (מלכים א' א, נא), ועל-ידי-כך היה מוגן מפני כל מעשה תגמול. היום משתמשים במשפט זה בהוראה: חיפש, תפס מחסה,

5. באלה אין גן עוסק במאמרו הנ"ל. על מקצתם דן ד' ירדן, מדרש

לשון, חשט"ז, עמ' 100-105.

וגם סירב להרפות, לעזוב ("פלוני אחז בקרנות המזבח של כהונתו הציבורית"). — בדבר המקרה "טעה ולא התפלל מנחה" בזמנה, היאמר את תפילת שמונה-עשרה במעריב פעמיים — שוקלים את האפשרות שלא ייעשה כן, הואיל ו"תפילה במקום קרבן היא, וכיון דעבר יומא [בלשון התוספות: זמנא] בטל קרבנו" [רש"י: "ואינו מקריבו ביום אחר אם זמנו קבוע"] (ברכות כו ע"א). פשאנו אומרים עבר יומא (זמנו), בטל קרבנו, הפונה היא: כיון שהדבר לא נעשה במועדו, יש לבטלו לגמרי. — קובע ברכה לעצמו אומרים על אדם או על עניין, פי הוא חשוב כשל עצמו, ראוי לשימת לב מיוחדת וכדו'. מטבע זה נטבע עפ"י דברי רש"י בפירושו לברכות לח ע"א (השוה גם התוספות לברכות צא ע"ב, ד"ה "ויין פוטר כל מיני משקין"): "היין — שמתוך חשיבותו קבעו לו ברכה לעצמו" (ראה גם ירדן, שם, עמ' 61—62). — השם מוגמר בלשון חז"ל קשור עם גומרא, גחלת בארמית, ומורה על מיני בשמים, ששמים על גחלים להריח בס. וזוהי ההלכה: "כל המוגמרות מברכין עליהן 'בזרא עצי בשמים' חוץ ממושק" (ברכות מג ע"א). בלשון ימינו האומר "פלוני בירך על המוגמר" מתכון, פי ש'מח בסיימו את מלאכתו. היינו: בשימוש זה מוגמר הוא מן הפועל גמר, סיים. — ברכה לבטלה, מונח לאמירת ברכה שאין חייבים בה, בפניו הוא ניב ליגיעת שוא. — ברכות הנהנין נאמרות, מפני ש"אסור לו לאדם שייהנה מן העולם הזה בלא ברכה" (ברכות לה ע"א). בלשון ספרותית היום בירך פרעת הנהנין בנותו: הפיע את הנאתו השלמה. — המדקדק במצוות אינו מתעטף בטליתו עד שבדק את ציציתיה,

אם הן פדין. בימינו הנוקט לשון לימודים אומר על הבוחן אדם לפניי ולפנים בקפדנות יתרה, שהוא בודק פציציות שלו. — שריד מעבודת בית-המקדש בהוי בית-הכנסת הוא, כי המתייחס לבני אהרן "נושא את כפיו" ומברך את הקהל בברכה המשולשת בתורה (במדבר ו, כד-כו). לשם כך הוא עולה לדוכן (ראה לעיל, עמ' 11). מפאן נקרא טקס זה ביידיש: דוכענען. בחיי יום-יום יש שאומרים על אדם, שתפס מקום בראש, עלה לגדולה, כי עלה לדוכן, אף-על-פי שאינו פוהן ובמעשהו לא הייתה שום ברכה. — נהוג בכמה בתי-כנסת, שפיין מנחה למעריב, הציבור יושב ללמוד דברי תורה. מפאן על המלאכה, שהיא קטנה וניתנת לביצוע במשך זמן קצר, אומרים, שאפשר לעשותה פין מנחה למעריב.

הרואה את הלבנה בחידושה עליו לקדשה, היינו לברך את ה' ה"מחדש חדשים". כדי לאפשר אמירת תפילה זו לאור הירח, היא מודפסת בד"כ באותיות גדולות. מפאן הכינוי העממי לאותיות גדולות מאוד: אותיות של קידוש-לבנה. ואילו אותיות קטנות מאוד מכונות אותיות של טל ומטר, מפני ש"בברכת השנים" שבתפילת שמונה עשרה אין "שואלים גשמים", היינו אין אומרים "ותן טל ומטר" אלא מז' במרחשון ועד פסח, ולכן נדפסות בסידורי האשכנזים שתי תיבות אלה באותיות קטנות משאר התיבות. — האומר על פלוני השקיע כל פולו בעניין מסוים: "ראשו ורופו בתוך עניין זה", משתמש במטבע המקובל בהלכות השפת והחגים⁶. פגון: "לא יעמוד

6. לפי ירדן נוצר הניב ראשו ורופו בדיבורנו היום-יומי מן ההוי של חג

האדם [בשבת] ברשות היחיד וישתה ברשות הרבים... אלא אם כן הכניס ראשו ורופו למקום שהוא שותה" (עירובין י, ו); "האומר לבניו: הריני שוחט את הפסח על מי שיעלה מכס ראשון לירושלים. כיון שהכניס האחד ראשו ורופו — זכה בחלקו" (פסחים ח, ג); "מי שהיה ראשו ורופו בסופה⁷ ושולחנו בתוך הבית — בית שמאי פוסלין ובית הלל מכשירין" (סופה ב, ז). אם כן, בשימוש המקורי של הניב ראשו ורופו פשוט כמשמעו: ראשו — ממש, ורופו של גופו — ממש. אבל בשימושנו ראשו ורופו מטאפורה נרדפת היא ל"בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאדו". — בשבתות מיוחדות ובחגים משולבות בפרכה הראשונה לקריאת-שמע בשחרית תוספות מענייני דיומא, הקרויות על-פי תחילת הפרכה "יוצר אור" בשם יוצר, בריבוי יוצרות. בפי העם משמש שם זה ככינוי לכל הפיוטים, שמוסיפים על התפילות הקבועות. ויש שאם חל החג בשבת, הופכן או מחליפין את היוצרות המיועדים כרגיל לאותו יום. למשל, אם חל יום ראשון של ראש-השנה בשבת, אומרים את היוצרות של היום השני. פלשוננו הפך את היוצרות: בלב את סדר הדברים⁸. — השטח המינימלי הנקבע לסופה, כדן הוא "ד

הסופות (שם, עמ' 100–101). כך כתבתי גם אני בשעת. אך זיווג-מלים זה אינו מיוחד לסופה.

7. שחלק מגופו של אדם ימצא מחוץ לסופה, וייתכן בתקופה הקדומה, כשהיו אוכלים בהיותם מוטים על מיטות (השוה שמואל א' כח, כג; יחזקאל כג, מא; עמוס ו, ד).

8. ראה ירדן, שם, עמ' 103–104. שם נזכר כמקור אפשרי למטבע לשון זה המקרה, שאירע לשליח-ציבור, שקרא בחג מסוים בטעות יוצרות

אמות על ד' אמות" (עירובין ג ע"ב). מכאן בפינו ד' על ד' בהוראה של צר וקטן ביותר.

ניב אחר בדיבורנו, הלקוח מעניין הסופה: "סופה... שחמתה מרובה מצלתה — פסולה" (סופה א, א), היינו: סופה שבה החמה מרובה על הצל, מפני שהסכך אינו סוכך עליה כראוי, פסולה היא. ולהפך, "שצלתה מרובה מחמתה — פשרה" (שם ב, ב). בשני מטבעות אלה משתמשים פיוס בהוראה מושאלת והפוכה. פשרוצים להדגיש, פי השלילי בדבר מרובה מן החיובי שבו, אומרים: "צלו מרובה מחמתו", באשר צל משמש כמטאפורה לדבר שלילי. השוה, למשל, הצירוף אורות וצללים, המצוי גם בכמה לעזים (ראה גם ירדן, שם, 102). — הושענא נקראת גם אגודת ענפי ערבה, שנוטלים בהושענא-רבא, שהוא יום "חיבוט ערבה", וחובטים אותה בספסל או בקרקע וכדו'. הושענא חבוטה אומרים היום על אדם חשוב שירד מגדולתו וכן על חפץ בלה שלא יצליח עוד לשימוש, כאותה הושענא אומללה, שנשרו כל עליה לאחר שנחבטה. כך פותב, למשל, רב צעיר (ח' טשרנוביץ): "וקהל הקוראים הגדול, בייחוד הצעירים, מביטים על כל הסופרים הישנים פעל הושענות חבוטות, שאינם משמיעים כלום" (מסכת זיכרונות, תש"ח, עמ' 152). — "חי וקיים, נזרא ומרום וקדוש" משמיע קהל המתפללים בקול רם. מכאן הדיבור העממי: צעק חי וקיים במובן: קרא בקול לעזרה, התאונן קשות, וגם: צעק צעקת שוא. — החל השייכים לחג אחר. ואולם פירוש זה שאותו בלבד מביא גם אבן-שושן במילונו, הוא טעות.

מתפילת מנחה בערב יום־הכיפורים עד תפילת נעילה למחרת
אומרים בכל התפילות וידוי, ובעת אמירת המלים על חטא
החזרות נוהגים להכות על הלב. על יסוד מנהג זה אומרים
מפה על חטא על אדם שהתחרט ומתודה על הרע
שעשה. — ממה שנעשה בעבודת יום־הכיפורים בש"עיר
"אשר עלה עליו הגורל לעזאזל" (ראה לעיל), או כפי שמכונה
במשנה "ש"עיר המשתלח" (יומא ו, ב), נוצר הפינוי ש"עיר
לעזאזל לאדם חף מפשע, שמטילים עליו חטאי אחרים. מכאן
גם ביטוי החירוף לך לעזאזל או שילח את פלוני לעזאזל. מנדלי
כותב ב"מסעות בנימין השלישי": "והערל שלא הבין דיבורו,
רקק בפניו ושילח אותו בחמתו לעזאזל" (כל כתבי... תש"ז,
עמ' עט). — באחת הסליחות לתפילת נעילה הפייטן אומר
(ואתו המתפלל): "תמכתי יתדותי בשלוש־עשרה תבות" (השוה
ישע' נד, ב), היינו: יסדתי חיי על שלוש־עשרה המידות של ה'
(שמות לד, ו-ז). בספרותנו ובדיבורנו תמך יתדותיו ב' —
פירוש הסתמך על.

[2] שלוש פעמים בכל יום נאמר מזמור קמ"ה, הפותח
בפסוק: "אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה" (תהלים פד, ה).
בפינו שגור חלקו הראשון של הפסוק, אשרי יושבי ביתך,
כביטוי לרעיון: אשרי היושב בביתו, ואינו צריך
להיטלטל לצורך פרנסה, או שאומרים כך למהרהר, אם
ייסע או לא, במובן "שב ואל תיסע עדיף" ("ל זלוטניק,
מדרש המליצה העברית, תרצ"ח, עמ' 69). — בשירו של
שלמה אלקבץ הלוי "לכה דודי", ששרים בקבלת שבת, נאמר
בבית הראשון: "שְׁמור וְזָכוֹר בְּדִבּוֹר אֶחָד הַשְּׁמִיעֵנוּ אֶל

המיוחד". יסודו של המשפט בדרש על שתי מלות הפתיחה השונות של הדיבר הרביעי — "זכור את יום השבת לקדשו" (שמות כ, ח), "שמור את יום השבת לקדשו" (דברים ה, יב) — לאמור: "זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו; מה שאין יכול הפה לדבר ומה שאין האוזן יכול לשמוע" (שבועות כ ע"ב). בשימוש היום-יומי בדיבור אחד משמש במובן: בקיצור נמרץ. — בסוף הבית השני של שיר זה כתוב על השבת, שהיא "סוף מעשה במחשבה תחילה", בלשוננו מביעים באמרה זו, שאין דבר נעשה אלא מתוך כונה מראש. — בטענה "אם אין דעה — הבדלה מניין?" מנומקת ההלכה: "מזכירין... הבדלה ב'חונן הדעת" (ירושלמי ברכות ה, ב), היינו: במוצאי-שבת ויום-טוב משלבים את ההבדלה בתפילת שמונה-עשרה בברכתה הרביעית, הפותחת ב"אתה חונן לאדם דעת" ומסתיימת ב"חונן הדעת". בשיחת חולין שלנו מתבטאת במימרה זו הכונה: אדם חסר-דעה אינו יכול להבדיל בין עניין לעניין. — בלילה הראשון של הפסח, עם תום הארוחה ואחרי אכילת האפיקומן, נמשך הסדר כפי שנקבע במשנה: "מזגו לו [לעורך הסדר] כוס שלישי [מארבע הפוסות של הסדר] — מברך על מזונו; רביעי — גומר עליו את ההלל" (פסחים י, ז), היינו: על הכוס הרביעי מסיים את מזמורי ההלל (תהלים קי"ג-קי"ח), שהחל בו לפני הסעודה⁹. המתכון לומר על מישהו, כי דיבר בשבחו של פלוני,

9. לדעת בית-שמאי אומרים לפני הסעודה עד לסיומם של מזמורי קי"ג ("אם הבנים שמחה, הללויה"), לבית הלל — עד לסיום קי"ד ("חלמיש למעינו מים").

לא-פעם מתבטא: גמר את ההלל עליו" (ירדן, שם, עמ' 102-103; א' בנודיד, לשוננו לעם; תשל"ג, עמ' 192-193). כך כותב, למשל, גם ביאליק: "מי לא יגמור עליו הלל" (קטינא). מטבע זה שכיח בספרות ימיה-הביניים, בייחוד במכתבים, לומר, שאי-אפשר לפרט את כל שבחיו של פלוני¹⁰. — בין פסה לעשור נעשים כמה שינויים בנוסח התפילות הקבועות. אחד מהם הוא, שבקדיש יש כופלים את המלה "לעילא"¹¹ ואומרים: "לעילא ולעילא"¹² מפל ברכתא ושירתא", היינו: למעלה ולמעלה¹³. מפני ש"אלו ימי הדין והקדוש ברוך הוא מתעלה במשפט, ככתוב (ישע' ה) ויגבה ה' צבאות במשפט" (ש"י

10. ראה זלוטניק, שם, עמ' 35. שם מוזכרת גם מליצתו של עזריה מן האדומים ב"מאור עינים": "יותר היה ראוי לו ההלל בדלוג". "כלומר, לו היה דולג על הסיפור ולא היה מדפיסו, היה ראוי יותר לתודה". (דילוג בהלל, היינו "חצי הלל", כשאומרים את מזמורי ההלל בהשמטת אחד-עשר פסוקיהם הראשונים של תהלים קט"ו, קט"ז — בניגוד לאמירת ההלל בשלמותו, כש"גומרים את ההלל").

11. לפי מנהגי רומי ותימן אומרים בכל השנה "לעילא לעילא"; [ובמנהג ספרד אין כופלים אותו כלל].

12. לדעת רבים העיקר לומר 'לעילא לעילא' בלי וי' החיבור.
13. "מעלה מעלה" בדברים כח, מג מתורגם באונקלוס: "לעילא לעילא". וכן בתרגום השומרוני: "לעל לעל". — בקדיש מן הגניזה באות במקום המלים הארמיות ("לעילא ולעילא מפל ברכתא") מלים עבריות: "למעלה ולמעלה מכל הבר[כות]" (ז' שכטר, נוסחא בקדיש, ספר זיכרון לר' קריפמן, תר"ס, החלק העברי, עמ' 53). לעניין זה ראה ב"ספר אבודרהם": "ובספר נהגו לומר 'לעילא מפל ברכתא ושירתא' וכו' — בלשון הקודש. ולא ייתכן פי מפסיקים באמצע לומר בלשון הקודש. וגם רב עמרם ורפינו סעדיה והר"ם כתבוהו בלשון התרגום" (תקמ"ד, כב ע"א).

עגנון, ימים נוראים, עמ' ס"ג). כיום משתמשים בביטוי לעילא ולעילא בהוראת שופרא דשופרא. כך קוראים, למשל, אצל ד' שטוק על "מרת דיננט": "שפוחה בסלסול זמרה לעלא ולעלא" (בתרגום הספר "בטרם מבול" למ' ברוד, תש"ז, עמ' 152).

במלים "בני אדם יושבי חושך וצלמות" מתחילים את המנהג המכונה פפרות, שהוא "פעולה דמיונית לשעיר המשתלח" (עגנון, שם, עמ' ר"י). נוטלים לפני יום-הכיפורים תרנגול, מסובבים אותו סביב הראש וקוראים פסוקים מן הסידור (הלקוחים מתהלים קז ומאיוב לג). התרנגול בשעת טקס זה פאילו מסתפל באדם שמסביבו וכן בסידור, ו"רואה" את המלים "בני אדם", הפותחות את התפילה. מכאן הדימוי המקובל בדיבורנו על אדם שאינו מביין: "הוא מסתפל פתרנגול בבני אדם", כאותו תרנגול שאינו מבין דבר בתפילת "בני אדם" (ראה פרנקל, שם, עמ' 73; ירדן, שם, עמ' 104). ממנהג זה גם מקורו של הניב: "אני צריך לו לכפרות" בכוונה: אין אני צריך לו כלל וכלל. — בפיוטו של ינאי למוסף של יום-הכיפורים מכונה ה' (עפ"י דברים לב, מא) "האוחז ביד מדת משפט". בלשוננו האוחז ביד פינוי למי שהכוח בידו.

דברים הקשורים בקריאת התורה פחלק מעבודת הקודש נמצאים בשימוש חילוני כבר בימי הביניים אצל משוררים, סופרים ולמדנים, שיצרו מהם שנוניות עפ"י ההוראה המילולית. לא רק פינויים של אחדים מטעמי המקרא נעשו לביטוי מושגים חילוניים (ראה לעיל, עמ' 15), אלא גם בשימוש הרגיל הומצאו דפוסים לפתגמים. כגון, אחרי הסימן

דרגא הנקרא על שם צורתו (ראה לעיל, שם) בא לרוב תביר, שהוא מן הטעמים המפסיקים. הואיל ותביר בארמית הוא שבור בעברית, טבע יהודה אלחריזי את האמרה: "אחרי דרגא תביר", במשמעות: אחרי רום ההצלחה בא השבר (ראה ירדן, שם, 98), בדרשו את השם "דרגא" כמעלה, ואת השם תביר כהוראת המלה בעברית: שבר. ואולם אמרה זו היא מאלה, שאינן מצויות אלא בפי הנוקטים לשון לימודים. פיוצא בה המימרה המובאת במילונו של אבן-שושן (בערך טרָחָא): "אחרי טרָחָא יבוא אָתְנָח", במשמעות אחרי הטורח תבוא מנוחה. גם מימרה זו נטבעה עפ"י שימושם של שניים מטעמי המקרא, שתכופות מופיעים, זה אחר זה, ועל פי מדרשי שמוותיהם. אתנח (בצורה הארמית: אָתְנָחָא) נדרש כלשון מנוחה (ראה לעיל, עמ' 15), וטרחא כלשון טרחה. ואילו אמרה אחרת, שנוצרה בדרך זו בעקבות קריאת התורה, נעשולה פנפיים והייתה לפתגם גם בלשון הדיוט. עד היום הזה שגורה בפינו האמרה: "אחרי מות קדושים אָמור" במשמעות: אחרי מותו של אדם הפול מספרים בשבחו¹⁴. מימרה זו, שדומה לה נמצאת גם היא

14. פתגמים בעלי משמעות קרובה, כגון: "הרוצה בתשבחות ילך למיתה", מביא ישראל כהן בספרו: "זה לעומת זה", אוצר פתגמים מקבילים, חשי"ד, עמ' 51, 219. פיוצא בו מ"י וולך ב"משלי עם בחרוזים" א' (ת"ש): "לשוכנים בקברים / שבחים נאמרים...". (עמ' ז, מס' 50); "את האדם בחייו / מקבלים בחושים. / ואחרי מותו — / בפרחים" (עמ' סו, מס' 374). השוה גם הפתגם הלטיני: "על המתים — או בטוב או לא-כלום". ראה אצל ג' אלקושי, אוצר פתגמים וניבים לטיניים, 1959, עמ' 109–110, המביא מקבילות הרבה.

בספרות ימי-הביניים¹⁵, מיוסדת על צירוף שמותיהן של שלוש הפרשיות, הבאות זו אחרי זו בס' ויקרא: אחרי-מות, קדשים, אָמֵר

*

ראינו כאן דוגמות — מעט מזער — לתופעה של גלגולי מלים, צירופי מלים ומטבעות-לשון מן הקודש לחול. מצאנו, כי החילון גרר עיוותי רוח וסילופי נפש. במלים ובביטויים שבדרך השאלה השילו את הוראתם בתחום הקודש, נשתמר לרוב גרעין של תוכנם המקורי, והנם מטאפורות לעניינים חשובים, אף נשגבים בעולמם הרוחני, החברתי והמדיני של חיינו, ואילו אלה שעל בסיס לשוני נעשו חילוניים, נתרוקנו כליל ממהותם

15. ראה עמנואל הרומי: "והיורדים חשים / לעשות נפשים / להיות חיים אחרי מות וקדשים" (מחברות, מהדורת א"מ הפרמן, תש"ו / צ"ל: תש"י), עמ' 39, שורה 20-21; "ומנהרי נחלי עֲדִיָּהֶם יָרְוּ / ואחרי מות קדשים יהיו" (שם, עמ' 589, שורה 14-15); ועוד. (ראה במהדורת ד' ירדן, פרך ראשון, תשי"ז, עמ' 21, שורה 273-274, ובהערה שם; וגם במילון של בן-יהודה, עמ' 160). עמנואל הרומי משתמש בחדוד זה עפ"י שתי הפרשיות הראשונות בלבד ("אחרי-מות", "קדשים") הנקראות יחד בשבתות השנים שאינן מעופרות. בדומה למטבע שלנו, היינו עפ"י צירוף שלוש הפרשיות, אך במשמעות אחרת, טבע שמואל ארקולטי את דבריו על אהבתו ל"צבייתו": "אחור לא ישיב אהבתי עד המות יפריד וגם אחרי מות קדשים אומ' לְמִזְמֹתַי בְּעוֹדֵם חַיִּים". בהסבר הניתן שם: "וגם אחרי מות וכו', כלומר גם בהפריד המות בינינו אחרי מותי אשבח מזמתי ואקראם קדשים על התדבקותם תמיד באהבת צבייתי בעודם חיים" (דגל אהבה, שי"א [אין סימון עמודים]).

הפנימית, ומשמיים כמונחים או כביטויים פיוטיים למושגים ולפעולות, שנזדקקו לכך מפני שחסרו באגרון לשוננו או נתבקשו לתפארת המליצה בדיבורנו. הניבים, מטבעות-הלשון, שתוכם אינו עוד קֶכְרֶם בגלל שימושנו בהם — אם במשמעות מושאלת ואם במילולית — הם דפוסים נמלצים לתופעות, לחכמת חיים ולמוסר-השכל.

המחבר ז"ל פרסם בשעתו דברים אלה במאמרים, שנדפסו בכתבי־עת שונים, ואלו הם: הני הימים הנוראים פיוצר ניבי לשון, "ספרות ואמנות" של "חרות", 19.9.61, עמ' 5; הני חג הסוכות פיוצר ניבים בלשון, שם, 22.9.61, עמ' 5; חגי תשרי כמקור ניבים בלשון, מחניים פ"ד, תשכ"ד, עמ' 172 — 174; "ליל שימורים", על תופעה אחת בלשון העברית, "טורי ספרות" של "הבוקר", 12.4.63, עמ' 5; זוטות פורימיות (עדלידע), "ספרות ואמנות" של "חרות", 28.2.64, עמ' 5. — בעיזבוננו נמצא בכתב־יד מאמר שקראהו "מקודש לחל", ובו ליקט והרכיב את מה שכתב במאמרים אלה (חוץ מן האחרון) והוסיף דוגמאות, השלמות והערות. ממאמר זה לקוחה לא רק הכותרת לדברים המובאים כאן, אלא גם תוכנם.

- מילון למונחי המתמטיקה 10.— ל"י
 " מילון למונחי המכונות 16.—
 " מילון למונחי המוסיקה 15.—
 " מילון למונחי הטלפונאות 15.—
 " מילון למונחי האנאטומיה 16.—
 " מילון למונחי הרתכות 14.—
 " מילון למונחי ההידרוליקה 14.—
 " מילון למונחי המדידה 18.—
 " מילון למונחי הפיזיקה וההתקנה התברואית 14.—
 " מילון למונחי תורת הקרקע והנדסת הקרקע 23.—
 " מילון למונחי הספרים 14.—
 " מילון למונחי חזק חומרים 18.—
 " מילון למונחי הצילום 18.—
 " מילון למונחי הבטון 14.—
 " מילון למונחי הימאות, כרך א 28.—
 " מילון למונחי ההידרולוגיה 18.—
 " מילון למונחי המטאורולוגיה 16.—
 " מילון למונחי נגרות הבניין 18.—
 " מילון למונחי היציקה 18.—
 " מילון למונחי הפיסיקה, א' מכניקה 14.—
 " מילון למונחי הפיסיקה ב', חשמל ומגנטיות 18.—
 " מילון למונחי גלים וזרמים בים 14.—
 " מילון למונחי חקר העבודה 14.—
 " מילון למונחי המשאבות 18.—
 " מילון למונחי הסרטוט 18.—
 " צמחי ארץ-ישראל 10.—
 " מילון למונחי האסטרונומיה 14.—